

4С (К163)

0 - 70 кар 127 - б

ҚАБАРТЫ-МАЛҚАР ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ
ҚАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ

ҚАРАЧАЙ-МАЛҚАР ТИЛНИ ОРФОГРАФИЯСЫ

НАЛЬЧИК — 1961

ҚАБАРТЫ-МАЛҚАР ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ
ҚАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ

ҚАРАЧАЙ-МАЛҚАР ТИЛНИ ОРФОГРАФИЯСЫ

НАЛЬЧИК — 1961

4С (К163)

0-70

ЖАРАШДЫРҒАНЛА:

Алийланы У. Б.	Ақбайланы М. О.
Безуланы А. Ү. (Қабар- ты-Малқар илму-излем ин- ститутну орфография ко- миссиясыны председатели)	Байрамқулланы А. М. Сүйүнчланы Х. И. (Қа- рачай-Черкес илму-излем институтну орфография комиссиясыны предсе- датели).
Сотталаны А. Х.	

Шаманланы А. Ш.

Қабарты-Малқар АССР-ни Баш Советини Президиу-
му 1961 жылда 20 майда № 199 бегими бла қабыл эт-
генди.

Қарачай-Черкес Автоном областны Советини Толту-
руучу Комитети 1961 жылда 21 июнда № 242 бегими
бла қабыл этгенди.

кар. 127 - 2

АЛ СӨЗ

Қарачай-малқар жазыу тил Уллу Октябрь берген алапат саўғаладан бириди. Совет жыллада қарачай, малқар совет социалист миллетлени экономикасы, политика жашауу, культурасы таймай оседи, аны бла бирге аланы тил байлықлары да айныйды. Орус тилни болушлуғу бла қарачай-малқар тилге көб жаңы сөз кириб, аны сөз байлығын өсдүреди.

Тилде болған ол уллу түрлениўлени грамматика бла бирге орфография да көргүзтеди. Алай 1938-чи, 1940-чы жыллада жарандырылған орфография тилни бусағат болумундан бираз артха қалыб, кесини бир бөлек түз жазыу жорукларыны күчүн тас этгенди. 1960-чы жылда қарачай-малқар тилни бирлешген алфавити бегигенди, алфавитни талай харфыны сураты түрленгенди. Ол себебден орфографияға жаңыдан қаралғанды.

Жаңы орфографияны эндиге дери жүрүген қарачай-малқар тилни түз жазыу жорукларындан башхалықлары быладыла:

1. Қарачайлыла бла малқарлыланы жазыулары бирча этилгенди.

2. Башха тилледен кирген сөзлени түз жазыуларыны жоруклары толурақ бериледиле.

3. Санаула: 11-ден 19-ға дери, жүзле да 200-ден 900-ге дери алғын башха жазылған эселе, энди бирге жазылылықдыла.

4. Қош сөзлени, сөз тутушланы, жер, астрономия атланы жазылыуларыны үсүнден жаңы жорукла киредиле.

5. -да кесекчик бла соруучу, иелик -м аффикс бла сөзлени түз жазыуға жаңы жорук бериледи.

6. Сөзнү тизгинден тизгинде көчүрүүнү жоруклары жарашдырылғандыла.

Дағыда аны кирик башха қошақла, түрлениўле да этилингендиле.

ҚАРАЧАЙ-МАЛҚАР ТИЛНИ АЛФАВИТИ

Қарачай-малқар тилни алфавитинде 40 харф барды:

А а,	Б б,	В в,	Г г,	Ғ ғ,	Д д,	Е е,
(а)	(бә)	(вә)	(гә)	(ға)	(дә)	(е)
Ё ё,	Ж ж,	Ж ж,	З з,	И и,	Й й,	К к,
(ё)	(же)	(жә)	(зә)	(и)	(йот)	(ка)
Қ қ,	Л л,	М м,	Н н,	Ң ң,	О о,	Ө ө
(қа)	(эль)	(эм)	(эн)	(ца)	(о)	(ө)
П п,	Р р,	С с,	Т т,	У у,	Ү ү,	У у
(пә)	(әр)	(әс)	(тә)	(у)	(ү)	(қысха у)
Ф ф,	Х х,	Ц ц,	Ч ч,	Ш ш,	Щ щ,	Ъ
(әф)	(ха)	(цә)	(чә)	(ша)	(ща)	(қаты белги)
Ы ы,	Ь	Э э,	Ю ю,	Я я.		
(ы)	(жуму- шақ белги)	(э)	(ю)	(я)		

А, ы, о, ө, у, э, и, ү, е, ё, ю, я ачық харфладыла.

Б, в, г, р, д, ж, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ қысық харфладыла.

Ь (жумушақ белги), **Ъ** (қаты белги) башха тилледен кирген сөздеде жазыладыла.

АЧЫҚЛАНЫ ТҮЗ ЖАЗЫҰ

§ 1. Қарачай-малқар сөздеде ачық тауушланы жүрүүлери былайды:

а) сөзнү ахыр бөлүмүнде базық ачық тауушланы (а, ы, о, у) бири болса, аңа қошулған аффикследе да базық ачықла боладыла:

тынч-лық, ийнар-ларыбъыз,
китаб-ланы, машина-ла;

б) сөзнү ахыр бөлүмүнде низик ачық тауушланы Ъ (е), и, о, ү] бири болса, ана қошулған аффикследе да назик ачықла боладыла:

түйме-чик, сазбет-чик, түк-лу.

Эскөртиү. -ча деген аффикс бу жорукға сыйынмайды: өгүзча

в) сөзнү ахыр бөлүмүндеги ачык таууш эринсизлени [а, ы, ө (е), и] бири болса, аңа кошулган аффикследе да асламына эринсиз ачыкча боладыла:

мал-чылык, қоян-чық, әгеч-ибиз,
аскер-чилерибиз, өртен-ни;

г) сөзнү ахыр бөлүмүндеги ачык таууш эринлиени (о, у, ө, ү) бири болса, аңа кошулган аффикследе да асламына эринли ачык тауушча боладыла:

коз-лүк, кош-чулук, зауук-лук, кино-ну.

Эскертмү. Ол законча сыйынмаган аффиксле бардыла:

1) бериуучү, орунлауучү, башлауучү болушланы аффикслери:

-ға, -га, -ге, -ха, -ңа, -ңе; -да, -де; -дан, -ден

жуғутур-ға жуғутур-да жуғутур-дан

көпүр-ге көпүр-де көпүр-ден

от-ха от-да от-дан

күн-не күн-де күн-ден

2) көблүк санны аффикси -ла, -ле:

жуғутур-ла урду-ла

көпүр-ле сүрдү-ле

3) этимни болур заманыны жаңызлык санында 1-чи, 2-чи бетлени -ма, -ме, -са, -се деген ахырлары:

урур-ма урур-са

күлүр-ме күлүр-се

4) таянчақ турушда:

урса күлсе;

5) -ма, -ме деген оғайлауучү аффиксле: ур-ма, күл-ме;

6) Причастиени өзган заманыны, -ған, -ген, -ңан, -ңен, -хан аффикслери: ур-ған, күл-ген, урун-ңан, кийин-ңен, уруш-хан;

7) буйруқчу этим қураған -лан, -лен, -лаш, -леш аффиксле: тобуқ-лан, көл-лен, оноу-лаш, сө-леш;

8) теңлешдириуучү аффикс -ча: өгүз-ча, тон-ча, ун-ча.

§ 2. Қарачай-Малқар сөздеде жиі ачық таууш бірге түбемейди:

мыйық	қарауул
қайық	хауа
қууу	суууқ
күйүз	тууар
кийиз	дауур
сейир	бауур
келейик	қауум
	ишлеуу

§ 3. **А, э (е), о, у** ачықланы аллында **й** (қысха и) келсе, **йа, йэ, йо, йу** деген экишер харфны орнуна **я, е, ё, ю** харфла жазыладыла:

аяқ	сүек	боюн
қоян	түе	қоюн
жаяқ	ие	чоюн
жыяма	сүеме	қоюғуз
қояды	киеди	тою
ящик	Европа	союз
	ёлка	

§ 4. **-ў** аффике қысық таууш бла бошалған этимден ат құраса, аны этимге жалғаған ачықны аллындағы бөлүмдегине коре, эринсиз неда эринли жазарға керекди:

жаз-жазыў	бол-болуў
кел-келиў	бур-буруў
бил-билиў	бөл-бөлүў
қыз-қызыў	күл-күлүў

§ 5. Сөзнү аллында **э**, ортасында бла ахырында **уа** **е** жазылады: элек, эгеч, эринчек.

Эскертиў. Поэма, поэзия дегенча башха тилледен кирген сөздеде **э** сөзнү ортасында да жазылады.

§ 6. **Ө** ачық сөзнү куру да биринчи бөлүмүнде жазылады: оғуз, көзлүк, көгүрчүн, өтүрүк.

Маймез бу жоруққа сыйынмайды.

Эскертиў. Қош сөздеде **Ө** башха бөлүмдеде да түберге боллуқду. Сөз үчүн: көккөз, қаракөз.

§ 7. Ачык таууш бла бошалган сөзге ачык таууш бла башланңан аффикс қошулуб жаңы сөз қураса, сөзнү ахырындагы ачык жұтулуб қалады: экеулен, алтаулан.

§ 8. Ачык таууш бла бошалган сөзге ачык таууш бла башланңан сөз қошулуб қош сөз қуралса, биринчини ахырындагы ачык жұтулуб қалады:

әккемчек (әчки+әкчек)

қараяқ (қара+аяқ)

қараууз (қара+аууз)

төбедойнар (төбеде+ойнар)

§ 9. Бир-бир сөзде, алаға аффиксле қошулуб түрленселе, **ы, и, у** ачықла **н, р** қысықланы қатында жұтулуб қаладыла. Аллаи сөзле эшитилгенлерича жазыладыла: қарын—қарны, орун—орну, боюн—бойну, эрин—эрни, бурун—бурну, оғары—оғартын, қоюн—қойну, сары—сарғылдым.

ҚЫСЫҚЛАНЫ ТҮЗ ЖАЗЫҮ

§ 10. **Б, д** қысықла сөзнү ахырында **п, т** кибиқ эшитилселе да, түрленмей жазыладыла: китаб—китабы, тоб—тобу, саб—сабы, чөб—чөбү, таб—табы, завод—заводу, отряд—отряды.

§ 11. Сөзнү ахырындагы **н, қ** қысықланы аллында ачык таууш болуб, сора алаға ачык таууш бла башланңан аффикс қошулса, эшитилгенича, **г, ғ** жарға керекди: сенек—сенеги, терек—тереги, жүрек—жүреги, қулақ—қулағы, ақ—ағы, жарық—жарығы.

Хақ—хақы бу жоруқға сыйынмайды.

Энертиү. Биринчи сөз **к, қ** бла бошалыб, экинчиси ачык таууш бла башланса, **г, ғ** эшитилгенликге, **к, қ** жазылады: жүрек аүруү, әшек арба, қорқақ адам, қонақ үй, қақ әт, как әт.

§ 12. Ч бла тауусулган сөзге ч бла башланңан аффикс қошулса, биринчи **ч**-ны орнуна, эшитилгенича, **ш** жазылады: эгеч—эгешчик, жүлгүч—жүлгүшчүк, ағач—ағашчы, пурч—пуршчүк, қарылғач—қарылғашчық, печ—пешчи.

Эскертиү. Биринчи сөз ч бла бошалыб, экинчиси тилни аллы бла айтылган қысықла бла башланса, биринчи сөзнү ахырында **ш** эшитилгенликге, **ч** жазылады: чач тарақ, чач дарман, ач жыл, эчкағач терек, айланч жол, ағач челек, ач сабий.

§ 13. **Ч** бла бошалған сөзге тилни аллы бла айтылған қысық бла башланған аффикс қoшулса, аффиксени аллында **ш** эшитилгенликге, **ч** жазылады:

қач-да	ач-дан	кеч-ди
ағач-да	эгеч-ден	чач-ды
принч-де		ач-дыр
ағач-лы	тынч-лық	ач-сын
	қач-сын	қумач-ны

§ 14. **Қ, к** қысықла бла бошалған сөзге **ғ, г** бла башланған аффиксле қoшулса, аффиксени ал тауушу **к, к-ча** эшитилгенликге, **ғ, г** жазарға керекди:

чақ-ған, тарақ-ға, қырдық-ға, чақғыч, тикгич.

§ 15. Тунақы қысық бла бошалған сөзге **г** бла башланған аффикс қoшулса, аффиксени ал тауушу **к-ча** эшитилгенликге, **г** жазылады:

тик-ген, көгет-ге, кес-ген, тиш-ге, көч-ген.

§ 16. **Н** бла бошалған сөзге **ң** бла башланған аффикс қoшулса, аффиксени аллында **ң** эшитилгенликге, **н** жазарға керекди:

тон-ңа	жалын-ңан
келин-ңе	көрүн-ңен
	кийин-ңен
	салын-ңан.

§ 17. **М, н, ң** қысықла бла бошалған сөзге башлауычу болушну аффикси қoшулса, аффиксени ал тауушу **н-ча** эшитилгенликге, **д** жазарға керекди:

тон-дан	таң-дан
келин-ден	тең-ден
сом-дан	мын-дан
теңим-ден	мен-ден
ким-ден	сен-ден.

§ 18. **З** бла бошалған сөзге тунакы қысық бла башланған аффикс қосулса, **з** с-ча эшитилгенликке, **з** жазылады:

бузса	жазсын	
сүзсе	тизсин	
бармазса	сөзсүз	қызчық
кетмезсе	базсын	азчық
тузсуз	қазсын	
қызсыз	кийизсиз	

Эскертиу. Биринчи сөз **з** бошалығ, экинчиси тунакы қысық бла башланса, биринчи сөзну ахырында **с** эшитилгенликке, **з** жазылады: Қыз сөлешди, колхоз сабан.

§ 19. **Н** бла бошалған сөзге **м, б** бла башланған аффикс неда сөз қосулса, қосулған аффиксни, сөзнү алтында **м** эшитилгенликке, **н** жазылады:

барған-ма	мен-ме
келген-ме	он-бир
эрин-ме	он-беш
жан-мады	
барған-быз.	

§ 20. **Н** бла бошалған сөзге **л** бла башланған аффикс қосулса, эки **л** эшитилгенликке, **нл** жазылады:

орун-ла	барған-лай
күн-лүк	келген-лей
салқын-лық	жан-лы
тон-лу	эрин-ли
чабхан-ла	күн-лү
секирген-ле	орун-лу

§ 21. Этимлени ахырлары қысхартылығ айтылғанлыққа, аланы толу формасын жазарға керекди:

барырға	(барыға)
барады	(барад)
келеди	(келед)
барадыла	(баралла)
келедиле	(келелле)
бармазма (бармам)	
жаза әдим (жазаем)	
жазған әдим (жазганем)	

келген эдик (келшенек)
барыр эдим (барырем) д. а. к.

Эскертиү. Поэзияда эки форма да түбейди.

§ 22. **Бу, ол** деген көргүзтүүчү алмашла болушлада жалгансала, жаңызлык, көблүк санда да тамырлары түрлениб айтыладыла, жазылганлары да айтылганларычады:

бу	ол
муну	аны
мыңа	аңа
мында	анда
мындан	андан
была	ала

§ 23. **Мен, сөн** деген бетлеүчү алмашланы бериүчү болушда жаңызлык санда экишер формалары барды, ол формала айтхан, жазган заманда да жүрүйдүлө:

менце	маңа
сеңце	саңа

§ 24. Сөзнү тамырында бир кысык таууш экилениб эшитилсе, эки тунакы неда эки зыңырдауук жазарга керекди:

апша	муккур	амма
	рокка	Маммат
гуппур	гаккы	нанна
дуппур	чыккыр	элли
дуппук		мазаллы
лыппыр		
баппу		маллык
төппе	исси	
жоппу		тонна

§ 25. Сөзнү тамырында тунакы кысықдан сора келген кысыкны зыңырдаууклуғу, тунакылыгы ишек-ли эсе, тунакы кысык жазылады: аскер, эски, баста, устаз, сохта, тохта, чепкен, каптал, шаптал.

§ 26. Сөзнү ахырындагы кысык бла аңа қошулган

аффиксни аллындағы қысық бирча болсала, әкилен-
ңен қысық жазылады:

жыл-лық, мал-лық, бал-лы, жел-ли, қол-ла, көл-
ле; тон-ну, күн-нү, тең-ңе, чарх-ха, таң-ңа, завод-да,
парторг-га; жазған-ны, келген-ни, адам-ма, тас-са,
бас-са, кес-се, бас-сын, кес-син; адаммы? сомму? би-
тимми? күнүммү?

Эскертиу. 1. Биринчи бетни жаңызлық санда ие-
лик аффикси қошулған сөзле бир м бла жазыладыла:

атамы (тону)
анамы (әгечи).

2. Ахырында әкиленңен қысығы болған сөзге ал-
лай қысық бла башланған аффикс қошулса, әкилен-
ңен қысық жазылыб қалады:

металлы
классыз
граммы?

§ 27. Қош сөзде биринчини ахырындағы бла әкин-
чини аллындағы қысықла бирча болсала, әкиленңен
қысық жазылады: аққаш, аққол, қаббаш, таббаш.

§ 28. Ж қарачай-малкар сөздеде, ж ъа башха тил-
леден кирген сөздеде жазыладыла.

Эскертиу. Быллай сөздеде әшитилгенича ж жазы-
лады: адеж, либже, қымыжа, ғыжгыж, қамыжақ, мы-
жеге, аждаған, ажым, жыгар-жуғур.

СӨЗЛЕНИ БИРГЕ, ДЕФИС БЛА ЭМДА БАШХА ЖАЗЫУ

Бирге жазылған сөзле.

§ 29. Жерни, элни, шахарны аты әки сөзден қу-
ралған заманда биринчи сөзнү басымы тас болуб қала
әсе, аллай атла уялу харф бла башланыб бирге жазы-
ладыла:

Бештау
Қашхатау
Сарытүз
Аққая
Дыхтау

Қаракент
Жемтала
Тырнаууз
Ташкөпүр
Бийчесын

§ 30. Эки сөздөн бир мағананы тутхан сөз құралған заманда бирінчини басымы тас болуы қала әсе, аллай қош сөзлени бирге жазарға керекди.

өре баш — өребаш
• уллу баш — уллубаш
қара қаш — қарақаш
сары чач — сарычач
көк көз — коккөз
үч мүйүз — үчмүйүз
төрт мүйүш — төртмүйүш
үч аяқ — үчаяқ
саз бет — сазбет
терс ақыл — терсақыл
айры қуйруқ — айрықуйруқ
ақ түяқ — ақтүяқ
таш комүр — ташкомүр
қанжал баш — қанжалбаш
қош тиш — қоштиш
жети жыллық — жетижыллық
алты бармақ — алтыбармақ
қыл қыяр — қылқыяр
қызыл жаулуқ — қызылжаулуқ

Эскертиу. Эки сөздөн бир мағаналы сөз тутуш құралған заманда, экинчини ахырына **-лы, -ли, -лу, -лү** аффикс қошулса, аллай сөзле башха жазыладыла: ақ түяқлы ат, саз бетли жашчық, көк көзлү қызчық, қызыл жаулуқлу қыз, төрт мүйүшлү үй, айры қуйруқлу қарылғач.

§ 31. Қош санаула: 11-ден 19-ға, жүзле да 200-ден 900-ге дери бирге жазыладыла:

Онбир	экижүз
онеки	үчжүз
онүч	төртжүз
онтөрт	бешжүз
онбеш	алтыжүз
оналты	жетижүз
онжети	сегижүз
онсегиз	тоғузжүз
онтоғуз	

Эснертиү. Ондукла былай жазыладыла: он, жы-
йырма, отуз, қырк, элли, алтмыш, жетмиш, сексен,
токсан.

§ 32. Быллай кош сөзлеуле бирге жазыладыла:

бүгүн	дағыда
бүгече	эндта
бүрсүкүн	қуруда
тамбла	жаланда
бусағат	хаманда
Олсағат (осағат)	бирда

Эснертиү. Бусағат, олсағат дегенча сөзлеулени көр-
гүзтүүчү алмаш бла атдан құралған сөз тутушдан
айыра билирге керекди.

Сөз үчүн: Ахмат бусағат келликди. Бу сағат саў-
ғага берилликди.

§ 33. Эмда, неда, неуа деген байлаула бирге жа-
зыладыла.

§ 34. Соруучу, ханарчы аффиксле сөзнү ахырында
түбеген заманда аллындагы сөз бла бирге жазыладыла:

Хасанмы келди?	Сени блабыз.
Хасан бламы келди?	Аны блады.
Энтдамы келесе?	Аны үчүндү.
Энтда дамы даулайды?	

Дефис бла жазылған сөзле

§ 35. Эки сөзден құралған кош сөз, ол сөзлени хәр
бирини мағанасындан башха жаңы мағана чығара
эсе, дефис салыныб жазылады:

ат-тууар	қанын-жанын
қой-эчки	жетер-жетмез
туқум-жуууқ	кетер-кетмез
тийре-хоншу	анда-мында
қурт-кумурсха	ары-бери
эки-үч	арыб-талыб
аман-ири	арымай-талмай
амандан-игиден	күйүб-бишиб
терс-түз	сабий-балық
кече-күн	жаш-қыз

оу-шау	уллу-гитче
ата-ана	урушмай-түйүшмей
жатыб-қобуб	айтыр-айтмаз
атландыла-кетдиле	чығар-чықмаз.

§ 36. Мағаналы сөзге ушаш мағанасыз сөз қошу-лук, қош сөз қурайса, дефис салынып жазылады:

сабий-мабий	күчден-бутдан
ат-мат	ууак-түек
қой-мой	жүн-мүн
эчки-мечки	гаккы-маккы
тууар-мууар	тери-мери
ахча-махча	гыржын-мыржын
қатыш-қутуш	хабур-чубур

§ 37. Бир затны эниклеген мағана берген қош сөз-ле дефис салынып жазыладыла:

қуш-муш	дигил-мигил
дығар-дугур	хырт-мырт

§ 38. Эки кере айтылған сөзден қуралған қош сөз дефис бла жазылады:

бара-бара	күле-күле
терк-терк	түрлү-түрлү
ақырын-ақырын	эркин-эркин
асхай-асхай	көкге-көкге
бир-бир	жолға-жолға
айта-айта	бешеулен-бешеулен
эки-эки	келген-келген
бише-бише	дуккул-дуккул
сирелиб-сирелиб	қызыу-қызыу
қачыб-қачыб	ха-ха
қауум-қауум	ба-ба
жылай-жылай	ой-ой

§ 39. Сыфатланы алларында **қып-, сап-, қап-, кеппе-, саппа-** дегенча күчлендирген кесекчикле келсе-ле, дефис салынып жазылады:

қып-қызыл	түп-түз
сап-сары	топ-толу
қап-қара	сып-сыйдам
кеп-керти	кеппе-керти

көм-көк	қуи-қуру
жап-жарык	жаң-жашил
боппа-боп	саипа-сары
төп-төгерек	

Эскертуу. Чыммақ, алпақ бірге жазыладыла.

§ 40. Цифр бла жазылған санауға аффикс қошулса, дефис салынады:

1-чи	12-шер	4-нү
2-чи	20-шар	6-га
5-чи	120-чы	8-де
4-шер	1-ер	9-дан
	1-шер	

§ 41. Эки адам атдан жаңы адам ат қуралса, дефис салыныб жазылады:

Солтан-Хамит	Алий-Солтан
Хажі-Ахмат	Алий-Мурат
Солтан-Мурат	

§ 42. Эки, үч атдан қуралған болжаллы қош сөз-сөздік дефис салыныб жазыладыла:

Қабарты-Малқар (республика)
 Қарачай-Черкес (область)
 социал-демократ (партия)
 орус-қарачай-малқар (сөзлүк)

§ 43. Сөзлени биринчи харфларыны атларындан қуралған аббревиатурала болуш аффиксле бла дефис салыныб жазыладыла:

КПСС-ни	КПСС-де
СССР-ни	СССР-ден
ВЛКСМ-ге	РТС-ни

Эскертуу. Аллаи сөзде аффиксдеги ачықланы базықлығы, назиклиги ахыр харфны оқулғанына көре болады.

Башха жазылған сөзле

§ 44. Қош сөзнү қураған үч сөз башха-башха жазылады:

айры чөб башы

марал чөб башы
ит тили чапрақ.

§ 45. Эки сөздөн құралған қош сөзде биринчини басымы тас болмай қала эсе, аллай сөзле башха-башха жазыладыла:

жумушақ түклү	кок ағач
жаз киштик	уллу бычақ
шорбат чыпчық	баш күн
қозу құлақ	геуүрге күн
қаншау чапрақ	гүрге күн (қар.)
терек бахча	бараз күн
алма терек	орта күн
сабан ағач	байрым күн
темир жол	шабат күн
үй ксерк	ыйых күн
терезе жабыу	

§ 46. Тамырлары бир, аффикслери уа башха болған, неда аффикс жаңыз биринде болуб, бирсисинде болмаған эки сөздөн құралған сөз тутуш башха-башха жазылады.

жылдан жылға	жашдан жаш
барыудан барыб	жыл жылдан
алдан алға	биринден бирине
артдан артха	күн күнден
келиуден келе	эл элден
аздан азы	бир бири
кобден көбнү	бири бир
узақдан узақға	биринден бир
энишгенден энишге	бир биринден
қралдан қралға	ариудан ариу
элден элге	ариу ариудан
бирине бири	аздан аз
игиден иги	аз аздан
қартдан қарт	

§ 47. Байлаула хар заманда да башха жазыладыла:
биченликле **зм** сабанла
биченликле **змда** сабанла
биченликле **бла** сабанла

биченликле да, сабанла да
 биченликле **не**да сабанла
 не биченликле, не сабанла
 биченликле не сабанла
 не биченликле, **не**уа сабанла
 күн тийгенди, алай болғанлыққа сууукду
 күн тийгенди, алай болғаны үчүн сууукду
 күн тийгенди, алай а сууукду; мында қар жауады,
 анда **уа** күн тийиб турады.

§ 48. Послелогла хар заманда да башха жазыладыла:

иңирге дери	атам қатыш
мени үчүн	қышдан сора
сени амалтын	аны үсүнден
атам бла	мени чақлы

§ 49. Қуралған этимле башха-башха жазыладыла:
 жазған эди, барған эдиле.

§ 50. Жерни, элни, шахарны аты эки сөзден қуралған заманда эки сөзде да басым тас болмай қала өсе, алай сөзлени экисин да уллу харфла бла башлаб башха жазарға керекди:

Миңи Тау	Тоңуз Орун
Оғары Теберди	Ийнал Сырты
Төбен Мара	
Оғары Бақсан	Оғары Малқар
Ташлы Сырт	Төбен Чегем
Индиш Аяғы	Орта Малқар
Ақ Суу	Ауар Сырты
Ташлы Тала	Қызыл Қала
Буу Олген	Қызылкөз Башы

Эскертиу. Үч сөзден қуралған эл, шахар атла да уллу харфла бла башланыб, 44 параграфдача, башха-башха жазыладыла: Бели Ала Қая, Айры Чат Башы, Тырын Аууз Башы.

Ол жоруққа сыйынмаған сөз: Элтарқач.

§ 51. Теңизлени, сууланы, көллени атларыны биринчи сөзү уллу харф бла башланыб башха жазылдыла:

Қара теңгиз	Жөгетей суу
Каспий теңгиз	Чирик көл
Балық суу	Ақ суу

Бу жорукқа сыйынмаған сөз: Таммикөл.

УЛЛУ ХАРФЛА

§ 52. Уллу харф бла башланыб быллай сөзле жазыладыла:

- а) жазыб тебреген заманда биринчи сөз:
Пионерле жырлайдыла;
- б) точкадан, соруу эм көлтүргүч белгиледен сора биринчи сөз: Қар жауады. Сабийле учуб ойнайдыла. Қар жауамыды? Жауа эсе, малланы жыйыңыз! Терк болугуз, маржа;
- в) эки точкадан сора:
  - 1) туура сөз башлана эсе: Қарт, алғыш аяқны қолуна алыб, башлады: «Ишге үйренсин қоллары, халқ бла болсун жоллары ...»
  - 2) цитатаны башланған жеринде: Ол кітабны ачды да оқуду: «Миң сегізжүз отузунчу жылы күзүнде Пушкин Болдинде жашағанды»;
- г) энчи атла: 1) адамланы атлары, туқумлары:
Владимир Ильич Ленин
Алексей Максимович Горький
Қоңхарланы Қасбот
Моқаланы Абдуллах Сафар улу (неда Сафарны жашы)
Өзденланы Абидат Шауҳалны қызы
Алий-Солтан, Рамазан;

- 2) жаныуарлаға аталған атла:
Бойнақ (ит)
Аққаш, Өребаш (ийнек)
Қошқулақ (ат);
- 3) суратлау литературада геройланы атлары (баш-
ха жерде ала бош атла боладыла): Бөрү, Эшек,
Түлкү (Крыловну басняларында), Дед Мороз
(Островскийни «Снегурочкасында») д. а. к.
- 4) география, астрономия атла (қралла, материк-
ле, таула, суула, теңизле, шахарла, әлле, орам-
ла д. а. к.):

Совет Союз	Европа
Қытай	Шош океан
Москва	Кавказ
Учкулан	Қара теңиз
Көңделен	Казбек
Пушкин орам	Волга
Москва область	Жер
Ай	Марс
Чолпан	Темирқазак
Жетегейли	Боюнсхала.

- 5) СССР-де сыйлаб аталған атла: Совет Союзну
Жигити, Социалист Урунууу Жигити;
- 6) революция байрамлаңы эмда унутулмазлық
күнлени атлары:
Биринчи май
1 Май
Тоғузунчу январь
9 Январь
Жаны жыл;
- 7) белгили историялық ишлени атлары:
Уллу Октябрь социалист революция,
Париж Коммуна;
- 8) газетлени, журналланы, китабланы, чығармала-
ны, заводланы, фабриклени, совхозланы, кол-
хозланы, кемелени д. а. к. атлары (ала кеслери
да кавычкалаға алынадыла):

«Ирарда», «Стонек», «Шуехлуқ», «Евгений Онегин», «Коммунизмге жол», «Ленинни байрағы», «Орақ бла Чөгүч», «8 март», «Қарачай» (совхоз), «ХХ партсъезд» (колхоз), «Урунууда жигерлиги үчүн» (майдал), «Россия» (кеме), «Ленин» (ледокол);

- 9) партия, правительство, профсоюз организациялары баш органларыны атлары (партия гитче харф бла жазылады):

Совет Союзу Коммунист партиясы

Совет Союзу Коммунист партиясыны Ара Комитети

ЕПСС-ни Ара Комитетини Президиуму

Жаш толуну Битеусоюзлуқ Ленинчи Коммунист Союзу

СССР-ни Баш Совети

Союзу Совети

Миллетлени Совети

СССР-ни Министрлерини Совети

СССР-ни Баш Суду

Профессионал Союзлары Битеусоюзлуқ Ара Совети

Совет Аскер;

- 10) совет учреждениелени, уллу окуу заведение-лени, промышленность эмда сатыу этген д. а. к. организациялары толу атларыны биринчи сөз-лери:

Урунқанлары депутатларыны совети

Қабарты-Малқар қрал университет;

- 11) орденлени толу атлары («орден» бла «степень» деген сөзледен қалғанлары):

Ленинни ордени

Қызыл Байрақны ордени.

Харфладан қуралған аббревиатурала, қысқартылған қош сөзле, қысқартылған жазыула

§ 53. Учреждениеле бла организациялары атларын белгилеген қысқартылған қош сөзле уллу харф бла башланыб бирге жазыладыла, сөз үчүн: Моссовет.

§ 54. Харфларыны атлары бла оқулған аббревиатурала уллу харфла бла жазыладыла, сөз үчүн: СССР, КПСС, ТАСС.

§ 55. Қысхартылған сөзледен қуралған қош сөзле бирге жазыладыла, сөз үчүн: обком, райком, местком, пединститут, профсоюз, комсомол.

§ 56. Қысхартылған жазыула (аланы хар заманда да толу оқурға керекди) былай жазыладыла:

д. а. к. — дағыда аны кибиқ

ж. — жыл

т. — том

т — тонна

г — грамм

кг — килограмм

м — метр

кв. м — квадрат метр

м² — квадрат метр

км — километр

акад. — академик

доц. — доцент

проф. — профессор.

БАШХА ТИЛЛЕДЕН КИРГЕН СӨЗЛЕ

§ 57. Башха тилледен эртде кириб фонетика қурамларын түрлендирген сөзлени эшитилгенлерича жарға керекди, сөз үчүн:

картоф

газет

гардош

машок

шкөл

сутка

түрме

минут

капек.

§ 58. Орус тилден неда аны болушлуғу бла кирген сөзле, фонетика қурамларын түрлендирмей қалған эселе, орус тилдеча жазылырға керекдиле, сөз үчүн: стол, стакан, почта, машина, аптека, адрес, офицер, столовая, мастерская, дежурный.

§ 59. Орус тилден неда аны болушлуғу бла Совет

властны жылларында кирген сөзле орус тилдеча жа-
зыладыла, сөз үчүн:

марксизм-ленинизм	демонстрация
партия	автор
совет	артист
комсомол	выставка
коммунист	база
кооператив	социализм
колхоз	диктант
коммунизм	сочинение
интернационал	директор
класс	пионер
революция	задачник
пролетариат	революционер
диктатура	критика
общество	клуб
коллектив	кино
сессия	театр
философия	президиум
поэма	трактор.
самолет	

§ 60. **-ный** (-ая, -ое), **-ский** (-ая, -ое), **-ический** (-ая, -ое) дегенча суффикслери, ахырлары болган сы-
фатла бла куралган сөз тутушла былай жазыладыла:

Совет Союз (Советский Союз)

автоном область (автономная область)

Коммунист партия (Коммунистическая партия).

§ 61. **-ск** суффикс бла бошалган шахар атла атау-
чу болушта түрленмейдиле, бирси болушлада уа аф-
фиксни аллында **е** кошулады. Сөз үчүн:

Смоленск — Смоленскеде

Курск — Курскеге

Подольск — Подольскеден.

§ 62. Орус тилден кирген сөзлени ортасында жу-
мушақ, қаты белгиле жүрүген жерлеринде хар заманда
да сақланадыла, сөзнү ахырында уа **ь** жаңыз атаучу
болушта жазылады, сөз үчүн:

больница

председатель — председателни

секретарь — секретарны
Ставрополь — Ставрополда
Октябрь — Октябрдан
съезд
подъезд.

Эскертиу. Толь дегенча сөзнү тол дегенча сөзден айырыр үчүн, **толь—тольну** деб жазарга керекди.

§ 63. Башха тилледен кирген сөзле түрленген заманларында қарачай-малқар тилни грамматика жоруқларына бойсунадыла, сөз үчүн:

кино, кинону, киноға, кинода
учреждение, учреждениюге, учреждениемен
партия, партияны, партияға
коммунизм, коммунизмге, коммунизмде.

КӨЧҮРҮҮНҮ ЖОРУҚЛАРЫ

§ 64. Тизгинден тизгинде сөзнү бөлүмлерин көчүредиле, сөзнү бөлүм қурамаган кесеги неда жаңыз харф тизгинде қалмайды, жаңы тизгинде да көчмейди, сөз үчүн, былай көчүрүрге жарамайды:

чома-рт, те-рк, сы-рт, ха-нс, ст-акан, хаў-а, а-та, ан-а.

§ 65. Қысық тауушну аны ызындан келген ачық тауушдан айырыб көчүрүрге жарамайды. Сөз үчүн:

Тузу:

чо-март
қы-зыл
қа-рыл-ғач
кө-гүр-чүн
ап-па
су-ууқ
мам-мат
ки-ийк
қы-йын
қа-йын

Терси:

чом-арт
қыз-ыл
қар-ылғач
көгүрч-үн
апп-а
суу-уқ
мам-ат
кий-ик
қый-ын
қай-ын.

§ 66. Сөзнү ортасында эки неда үч қысық бирге келсе, жаны тизгинге бөлүм бла аланы бири көчеди.

Сөз үчүн:

гыр-мык	тур-ма
гыр-жын	жөр-ме
керт-ме	тынч-лык
қарт-ла	эрт-ден
жар-ты	жерк-ни
кор-қак	тарт-ма.

§ 67. Аббревиатурала бла қысхартылған жазыу-ланы (СССР, д. а. к.) бөлүб көчүрүрге жарамайды.

§ 68. Аббревиатураланы, цифр бла жазылған санау-ланы аффикслерин (КПС-ни, ДОСААФ-ха, 1-чи, 20-чы) айырыб көчүрүрге жарамайды.

§ 69. Ы, ь белгиле көчүрген заманда аллындағы қысық тауушдан айырылмайдыла: боль-ница.

§ 70. Қысхартылған өлчеу белгилени аллындағы цифрледен айырыб көчүрүрге жарамайды:

17 м ²	1917 ж.
10 кг	33 км

§ 71. Тиреден башха тыйғыч белгилени жаңы тизгинге көчүрүрге жарамайды.

§ 72. Тизгинни ахырында скобканы неда кавычканы ачыб қоярға жарамайды.

АЙТЫЛҒАНДА БАШХАЛЫҚЛАРЫ БОЛУБ БИР МАҒАНАНЫ ТУТХАН СӨЗЛЕНИ ТҮЗ ЖАЗЫУ

§ 73. Қарачай-малқар тилде бир бөлек сөз бир мағананы тутуб, башха түрлү айтылады. Аллаи сөзлени эндиге дери жүрүгенлерича жазарға керкди. Сөз үчүн:

бийик	мийик
жүтү	жити
биз	миз
жауун	жаңур
гыбыдыш	габдеш
губус	гуммос

губу
туйүлдү
үйретеди
ишиш
шишлик
ултха
харф
туман
шеша
чалгы
шүөх
элхууур
состар
жокку
табка
қарындаш
кезиү
баппуш
назы
мугут
төммек
умбаш
ТЯЯН
тыяқ
айыү
курт
шкындык
кукук

гыбы
тулдү
үретеди
тиш
тишлик
улху
хариф
тубан
шыша
чалқы
шох
эхуйул
сослан
жоппу
табха
қарнаш
көзүү
бабуш
наз
мукут
төңек
имбаш
ТЯЯН
таяқ
зйү
курт
шындык
гугук

ОРФОГРАФИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО
ЯЗЫКА

Редактор **А. Ю. Бозиев.**

Тех. редактор **П. Дьяконов.**

Ч01420. Подписано к печати 5/VIII. 1961 г.

Бумага 70x92 ¹/₃₂. Объем 0,875 п. л. Усл. 1,02 п. л.

Заказ 1546 Тираж 500 экз.

Цена 2 коп.

Газетная типография Министерство
культуры КБАССР.
г. Нальчик, проспект Ленина, 15.

Багъасы 2 кап.